

ENDÜLÜS'LÜ MÜFESSİR KURTUBÎ, DÖNEMİ VE ŞÖHRET BULMA SÜRECİ

Dr. Arif GEZER
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Müfessir Kurtubî Kurtuba'da doğdu. Hayatının ilk dönemi (çocukluğu ve tahsil hayatı) orada geçti. 633/1236 yılında Kurtuba'nın işgal edilmesi üzerine Endülüs'ü terk ederek ve Mısır'a hicret etti. İskenderiye şehrinde bir müddet kaldıktan sonra Minye şehrine yerleşti ve 671/1273 yılında orada vefat etti. Minye'deki hayatı boyunca idarecilerden uzak durdu ve kendisini eser te'lifine adanmıştı. Kendi hayatında pek tanınmayan Kurtubî, yaklaşık 2.5 asır sonra şöhret bulmuş ve hemen bütün tabakat ve tarih kitaplarında kendisine yer verilmeye başlanmıştır. Bunun sebebi onun tefsirinin çok beğenilmesi ve şöhret bulmasıdır.

Anahtar kelimeler: Kurtubî, Endülüs, Mısır, Minye, Tefsir, Şöhret.

ABSTRACT

The Interpretor al-Qurtubi of Andalusia, His Period and Process to Become Famous

The Interpretor al-Qurtubi was born in Qurtuba, Andalusia (Spain). His early life (childhood, education) has passed there. Following the occupation of Qurtuba in 633/1236, he left Andalusia and migrated to Egypt. After staying for a while in the city of Alexandria, he settled in the city of Minya, and died there in 671/1273. He kept himself aloof from the administrators. He devoted himself to compose books. al-Qurtubi, who was not so much famous during his life, became a famous scholar about two and half centuries later. Almost all biographical and historical sources mentioned about him. For his *Interpretion on al-Qu'ran* had become very well known.

Key Words: Qurtubi, Andalusia, Egypt, Minya, Interpretation, Fame.

GİRİŞ

Hicri 7. miladi 13. asırda yaşamış olan Müfessir Kurtubî, hem Tefsir İlminde hem de Hadis İlminde derin bir vukûfiyete sahip idi. Kurtubî'ye ait *el-Câmi' li Ahkâmi'l Kur'an* adlı tefsir; bu gün elimizin altında bulunan en değerli ve en meşhur ahkâm tefsirlerinden biridir. Kurtubî'nin hadis ilmindeki vukûfiyetini tefsirine almış olduğu 6737 hadisi¹ değerlendirme ve inceleme şekliinden anlıyoruz.

¹ Gezer, Arif, *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Ank. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000 (Basılmamış Doktora Tezi). S. 260

Yirmi ciltlik bu ahkâm tefsiri, yüz yıllardan beri tedavül etmiş, nesilden nesile aktarılmış ve Müslümanlar ondan azami derecede istifade etmeye çalışmıştır. Hali hazırda bile İslamî ilimlerle iştigal eden ilim adamlarının hemen hepsinin kütüphanesinde mümtaz bir mevki işgal eden bu eserin yazıldığı günden itibaren Müslümanlar arasında bir şöret bulma süreci vardır.

Bu tefsirin İmam Kurtubî'nin en büyük ve en değerli eseri olması hasebiyle, Kurtubî'nin tanınma ve şöret bulma süreci de doğal olarak bu eserin kabul görmesi ve şöret bulması sayesinde gerçekleşmiştir. Öyle ki Kurtubî kelimesiyle bu tefsir neredeyse beraber akla gelmeye başlamıştır. Biz bu tefsir ile müellifi Kurtubî'nin tanınma ve şöret bulma sürecini beraber kabul edecek ve Kurtubî'yi, dönemini ve onun İslam Tarihindeki tanınma ve şöret bulma serüvenini incelemeye çalışacağız. Öncelikle onun hayatını ve dönemini genel hatlarıyla aktaracağız.

1. KURTUBÎ'NİN HAYATI

Kesin olarak bilinmemekle beraber hicri 590/1195'li yıllarda doğduğu tahmin edilen İmam Kurtubî, Endülüs'te Kurtuba'ya yakın bir yerde dünyaya geldi. Çiftçi bir aileye mensuptu.

Tefsirinden öğrendiğimiz bilgilere göre Kurtubî'nin düşmanla yüz yüze zorlu bir çocukluk ve gençlik dönemi vardır. Nitekim Kurtubî'nin içinde bulunduğu bir kaleyi düşman ele geçirmişti de Kurtubî düşmana esir düşmekten (kendi ifadeyle) ancak Allah'ın kendisine bahsettiği bir keramet ile kurtulabilmişti. İsrâ Suresi 45. ayetin tefsirini yaparken başından geçen bu ilginç olayı şu şekilde anlatmaktadır:

"Ben derim ki: Buna benzer bir olay² memleketimiz Endülüs'te Kurtuba'ya bağlı yerlerden biri olan Mensur adındaki kalemizde benim başıma gelmiştir. Şöyle ki; düşmanın önünde kaçıyordum. Nihayet bir yere çöktüm kaldım. Çok geçmedi, beni aramak için kaleden iki atlı çıktı. Ben ise etrafı açık bir yerde oturuyordum. Beni onlardan saklayacak herhangi bir engel yoktu. Ben Yasin Sûresinin baş taraflarını ve Kur'an'dan diğer bazı ayetleri okuyordum. Yanımdan geçip gittiler. Biraz sonra geldikleri yerden geri döndüler. Biri diğerine şöyle diyordu. Bu bir 'diyable'dir.³ Şeytandır, demek istiyordu. Allah (c.c) onların gözlerini kör etti de beni göremediler. Bundan dolayı Allah Teâlâ'ya pek çok hamd ü senâlar olsun."⁴

Kurtubî ayrıca, kendi babasının da 627/1230 yılı Ramazan Ayı 3. gününde, harmanını kaldırmakta iken düşman akınlarına maruz kalarak öldürüldüğünü

² "Sen Kur'an okurken iman etmeyenler ile senin arana gizli bir perde çekeriz" ayetini (İsrâ, 45)kastediyor.

³ Fransızca'daki söyleyişi bu şekildedir.

⁴ Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî, el-Câmi' li Ahkâmî'l Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammâna mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkân, X, 275.

Âli İmrân Suresi, 170. ayetin tefsirini yaparken anlatmaktadır.⁵

Kurtubî, tahsil hayatını Kurtuba'da geçirmiştir. Oradaki âlimlerden Arapça, Kıraat, Hadis ve Fıkıh dersleri almıştır. 628/1231 yılında Kurtuba'da şeyhi Ebu Amir Yahya b. Amir el-Eş'arî'den arz yoluyla⁶ hadis aldığını yine tefsirinden öğreniyoruz. Bu hadiste Kurtubî 12 ravi ile Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.⁷

Daha sonra Kurtubî, Kurtuba'nın 633/1236 tarihinde düşmesi üzerine hicret etmek zorunda kaldı. Mısır'a gitti. Bir müddet İskenderiye' de kaldı. *Medresetu'l-İskenderiye*'de, kendi hemşehrisi ve Sahihi Müslim'in şarihi Ebu'l-Abbas el Kurtubî'den hadis dersleri aldı.

Hayatının ikinci kısmını Mısır'da geçiren Kurtubî, 37 yıl gibi uzun bir müddet orada yaşadı. Son dönemlerini, Mısır'ın güneyindeki Münyetu Benî Hasîb (Minye)'de geçirdi ve 671/1273 yılında orada vefat etti.

Ailesiyle ilgili olarak sadece oğlu Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed'in adı bilinmektedir.

En büyük eseri olan ve kendisini, hayatından sonra da olsa büyük bir üne kavuşturan⁸ tefsirini, Minye'de iken yazdı. Kadılık veya müderrislik gibi hizmetlerden ziyade kitap te'lifi ile meşgul oldu. Zamanının devlet adamlarına yakın durmayı arzu etmedi. Yöneticilere karşı genelde soğuk durdu. Zengin bir hayatı değil, bilakis tek elbisesiyle ve başındaki takkesiyle zahidâne bir hayat yaşamayı tercih etti. Zaten, onunla ilgili olarak kaynakların ittifâken belirttiği hususlardan biri de şudur: "*O, ibadete çok düşkün, dünyaya karşı zahid ve verâ sahibi, dünyevî külfetleri kenara atmış, tek elbisesi ve bir takkesiyle yaşayan, kendisini eser te'lifine adanmış bir alim idi.*"

Doğum, hicret ve ölüm tarihleri göz önüne alındığında, Kurtubî'nin 40 yaşlarına kadar Kurtuba'da kaldığı ve ömrünün geri kalan 37 senelik kısmını da Mısır'da geçirdiği anlaşılmaktadır.

Bütün bunlardan yola çıkarak, Kurtubî'nin, tahsilini Kurtuba'da yaptığını ve eserlerinin büyük kısmını Mısır'da yazdığını söylemek mümkündür.

2. KURTUBÎ'NİN ESERLERİ

Kurtubî'nin eserleri arasında en meşhur olanı şüphesiz ki tefsiridir. Biz burada onun tefsirini biraz tanıtacak, diğer eserlerinin ise ismini vermekle yetineceğiz.

⁵ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 282.

⁶ *Kıraaten minî aleyh*.(benim ona okumam şeklinde) ifadesinden anlaşıldığına göre, hadisi Kurtubî okumakta ve şeyhi dinlemektedir.

⁷ Kurtubî, *Tefsir*, III. 234 (Bakara 245. ayetin tefsirinde).

⁸ Safedî, müellifimizin tefsiri ile ilgili olarak; "Kafîleler kervanlar onun tefsiri için yolculuklar yaptılar. Gerçekten o, kendi sahasında çok büyük bir tefsirdir." demektedir. (Safedî, Salâhuddin Halîl b. Aybek; *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II. 122, N. 470). Fakat bu yolculukların Kurtubî'nin hayatta olduğu dönemde mi, yoksa hayatından sonrasında mı yapıldığını belirtmemektedir. Biz müfessirimiz Kurtubî'nin ve onun bu büyük eserinin ancak vefatından sonra meşhur olduğuna kâniyiz.

a) Tefsîri:

Tam ismi; *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammana mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkan*.⁹

Kurtubî bu büyük eserinde; rivayet tarîkına riayet etmiş ve dirayet itibariyle de muvaffakiyet göstermiştir. Tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ın fazailine, keyfiyet-i tilavetine, tefsirine, icazına, cem' ve tertibine ve sâireye dair faydalı bilgiler vermiş, müfessirlerin merâtibine de işarette bulunmuştur. Bu tefsir, lisâniyâta, fikhî ahkâma, hilâfiyata, muhaddislerin cerh ve ta'diline dair bir çok tafsilatı da içermektedir.¹⁰

Kurtubî merhum, bu tefsirinde ayetlerden müstenbat mes'eleleri yazıyor, bu husustaki müctehidlerin sözlerini naklediyor ve çok kere de kendi mezhebini (malikî) te'yid etmeye çalışıyor.¹¹

b) Diğer Eserleri:

et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire.

et-Tezkâr fi Afdali'l-Ezkâr.¹²

el-Esnâ fi Şerhi Esmâillahi'l-Husnâ ve Sifâtihi'l-Ulyâ.

Kum'u'l-Hırs bi'z-

Zuhd ve'l-Kanâ'a ve Reddu Zulli's-Suâl bi'l-Kesb ve's-Sinâ'a.

er-Risâle fi Elkâbi'l-Hadîs.

et-Takrîb li Kitâbi't-Temhîd.

Şerhu't-Takassî.

el-Muktebes fi Şerhi Muvattai Malik b. Enes.¹³

Menhecu'l-Ubbâd ve Mehâcetu's-Sâlikîn ve'z-Zuhâd.

el-Luma'u'l-Lu'luiyye fi Şerhi 'İşrîniyyati'n-Nebeviyye.

el-İ'lâm fi Ma'rifeti Mevlidi'l-Mustafâ Aleyhissalatu ve's-Selâm.

Urcûze fi Esmâi'n-Nebîyyi Sallallahu Teala Aleyhi ve Sellem.

el-Vecîz fi Fadâili'l-Kitâbi'l-Azîz¹⁴

el-Misbâh fi'l-Cem' Beyne'l-Ef'âl ve's-Sihâh.¹⁵

⁹ Bu büyük ve değerli tefsirin birçok baskısı yapılmıştır. Bizce bunların en güzeli; Muhammed İbrahim el-Hafnevî ve Mahmud Hamid Osman tarafından ta'lik ve tahrirci Daru'l-Hadîs baskısıdır (Kahire, 1994). 20 ciltlik bu baskının sonuna, Seyyid İbrahim Sadık ve Muhammed Ali Abdulkadir tarafından hazırlanan iki ciltlik bir fihrist de eklenmiştir.

¹⁰ Bilmen, Ömer Nasûhî, Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn, II. 524.

¹¹ Bilmen, a.g.e, II. 525.

¹² Brokelman bu eserin adının, *et-Tefdâl fi Afdali'l-Ezkâr* şeklinde de olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Brockelmann, Carl; *Tarîhu't-Edebi'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, IV. 218.

¹³ Bu son üç eserin (et-Takrîb, Şerhu't-Takassî ve el-Muktebes) aynı kitap olduğunu düşünenler de vardır. Bkz. Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İmâm el-Kurtubî Şeyhu Eimmeti't-Tefsîr*, s. 151.

¹⁴ Kurtubî'ye ait tefsir mukaddimesinin Alâeddin Ali Rıza tarafından gerçekleştirilmiş ayrı bir basımıdır. (Kahire 1992). Ayrıca Muhammed Talha Bilal tarafından da "*Mukaddimetu Tefsîri'l-İmam el-Kurtubî*" adıyla (Beyrut, 1997) yayımlanmıştır. (Altıkulaç, Tayyar, *Kurtubî, Muhammed b. Ahmed*, DİA, XXVI. 455).

¹⁵ Bunların dışında yine Kurtubî'ye atfedilen fakat bizce ona ait olmayan üç eser daha vardır: *el-İ'lâm bima fi Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâm ve İzhâru Mehâsini Dîni'l-İslâm ve İsbâtu Nubuvveti Nebiyyinâ Muhammed Aleyhi's-Salâtu ve's-Selâm, Akdiyetu Resûlillah Sallallahu Aleyhi*

3) KURTUBÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Birkaç asır boyunca Endülüs Emevî Devletine başkentlik yapmış olan Kurtuba, Müfessir Kurtubî'nin yaşadığı dönemde, merkezleri Fas'ta bulunan ve 524/1130 dan 668/1269'a kadar varlığını sürdüren *Muvahhidler*'e bağlı olarak idare ediliyordu.

Muvahhid Hükümdarı Yakub el-Mansur dönemi (580-595/1184-1199) Endülüs'te parlak zaferlerle doluydu. 591/1195'teki Alarkos (Arak Kalesi) zafere gibi. Fakat onun yerine geçen Muhammed en-Nasır dönemi ise, gerilemenin ve çöküşün habercisi idi. Onun komutasındaki Müslümanların Kas Navas de Tolos denen yerdeki büyük yenilgisinden (612/1215) sonra, Hıristiyanların İspanya'yı işgal hareketleri alevlenmişti. 630/1233 yılında Castilla ve Leon birliğini kuran III. Ferdinand gücünü çok arttırmış ve işgal hareketlerine hız vermişti. Nihayet, 633/1236 yılında Kurtuba'yı da işgal etmiş ve bu şekilde yaklaşık 5 asır boyunca (H. 139-633) müslümanların idaresinde kalan Kurtuba (Cordoba) artık kesin olarak elden çıkmıştı.

Kurtubî'nin yaşadığı dönemde *Kurtuba'daki Sosyal Hayat* bir nevi sosyal sınıflara ayrılmıştı. Eşraftan oluşan *Hassa Sınıfı*, ilim ehlerinden oluşan *Fakihler Sınıfı*, ve *Meşyaha* olarak bilinen *Ulemâ Meclisi* gibi oluşumlar şehrin yönetiminde etkili idi. Bunların dışında kalan avam sınıfı ise, özellikle merkezî otoritenin zayıflamasıyla eskiye göre daha avantajlı bir durum kazanmıştı ve zaman zaman da yönetimde etkili olabiliyordu. Mesela istenmeyen vergilerin kaldırılması veya bir valinin değiştirilmesi gibi çabuk ulaşılabılır amaçlarla ayaklanabiliyor ve isteklerini elde ettiğinde tekrar eski atalet haline dönüyordu. Ardından yine hassa ve fakihler sınıfı daha etkili hale geliyorlardı.

Kurtubî'nin yaşadığı dönemde *Kurtuba ve Endülüs'teki İlmî Hayat* ise çok canlı idi. Bilhassa, neredeyse tamamı muhaddis olan *Muvahhid Hükümdarları*nın da etkisiyle Endülüs'te hadis ilmi çok yayılmıştı. *Muvahhidler* döneminde ekonomi ve ticaretin yanı sıra fikrî hayat da çok gelişmişti. Özellikle *İlahiyat*, *Felsefe*, *Tıp* ve *Şiir* çok gelişmişti. Hadisçi Kadı İyad (544/1150), Filozof İbn Rüşd (594/1198) ve Hükümdarların doktorlarından olan İbn Tufeyl (581/1185) gibi meşhur alimler, Kurtubî'nin sadece bir nesil öncesinde yetişen büyük tarihî şahsiyetlerdi.

Genel coğrafya göz önüne alındığında ise Kurtubî'nin Dönemi, İslam Tarihi'nin en çalkantılı ve en sıkıntılı dönemlerindedir. O dönemde İslam Âleminin batısında yani Endülüs'te Hıristiyanlar, doğusunda da Moğollar Müslümanlara çok ağır zayıtlar verdiriyorlardı. Endülüs Emevî Devleti'ne başkentlik yapmış olan memleketi Kurtuba'nın 1236 yılında Hıristiyanların tarafından işgal edilmesini bizzat yaşamış olan Kurtubî, bu acı olaydan sadece 22 sene sonra 1258 tarihinde, Abbasî Hilafeti'nin başkenti Bağdat'ın da Moğallar tarafından

→ →

ve *Selem, Usûlu'l-Fıkıh*. Kurtubiye atfedilen bu üç eser ile ilgili tartışmalar için bkz. Gezer, Arif, age, s. 61-65.

işgal edilmiş olduğu haberini kendisi Mısır'da iken almıştır.

Kurtubî'nin Mısır'daki hayatı ise, Eyyûbî'ler Dönemi'nin(571-648/1175-1250) sonlarına ve Bahrî Memlûkler (Türkî Memlûkler) Dönemi'nin (648-923/1250-1382) başlarına rastlamaktadır. Bir devletin yıkılıp yeni bir devletin kurulması aşamasındaki normal sayılabilecek kısa bir siyasî karışıklığın ardından, Memlûklü yönetimi artık parlak zaferler kazanmaya başlamıştı.

Mısır Sultanı Melik el-Muzaffer Seyfettin Kutuz Moğol akınlarının Mısır'a kadar gelmesini beklememiş, kendisi Orta Doğu'ya kadar giderek onları Aynı Calût mevkiinde karşılamış ve onlara ilk yenilgilerini tattırarak, bu şekilde Bilâd-ı Şâm'ı ve daha batısını Moğol işgalinden kurtarmış ve Moğolların batıya doğru ilerlemesini durdurmuştu. Bunun neticesinde Mısır Sultanlığı'na Bütün Suriye topraklarının da efendisi ve hamisi olma özelliğini kazandırmıştı.

Ardından onun yerine geçen Melik ez-Zahir Rukneddin Baybars, içeride emniyet ve asayişini temin ettikten sonra İlhanlılar ile birçok kez savaştı ve her birinde onları yendi. Haçlılara karşı da başarılar elde etti ve Antakya'yı onlardan geri aldı. Moğolların sona erdirdiği Abbasi Halifeliğini Mısır'da yeniden tesis etti ve onların da *hamiliği* görevini üstlendi. Bu şekilde Mısır Sultanlığı, Abbasi halifesi de dâhil olmak üzere bütün İslam Âleminin hamiliğini üstlenmişti.

Bu büyük başarıları Mısır Sultanlarına karşı bütün İslam âleminde büyük bir güven duygusu oluşturmuştu. Bütün bu sebepler ve tarihi konjonktür bir arada değerlendirildiğinde Mısır, tarihinin altın dönemlerinden birini daha yaşıyordu.

Diğer yandan İslam Âleminin hem doğudan hem batıdan işgal edilmeye başlanması, bu kiskacın gittikçe daralması ve bilhassa Kurtuba ve Bağdat gibi ilim açısından da çok önemli büyük başkentlerin düşmesi gibi etkenler, ilginç bir şekilde çok ciddi bir *beyin göçü* sonucunu da doğurmuştu. Doğudaki ilim adamları batıya, batıdaki ilim adamları ise doğuya hicret etmek zorunda kalıyordu. Bu ilim adamlarının buluşma yeri ise tabii ki çoğunlukla Mısır oluyordu. Müfessir Kurtubî, bunun örneklerinden sadece biridir. Abbasi halifesi bile Mısır'a gelmiş Mısır Sultanının himayesine sığınmıştı. Dolayısıyla o dönemde Mısır hem siyasi hem de ilmi açıdan tarihindeki en yoğun dönemini yaşıyordu.

Hem Eyyûbîler hem de Memlûklüler Döneminde Mısır'da ilmî hayat çok canlı idi. Tıp Medresesi ve Dâru'l-Hendese'nin yanı sıra Dâru'l-Kurrâ'lar, Dâru'l-Hadîsler ve birçok tasavvufî hanikahlar da aktif olarak faaliyette idi. Mısır'daki medreseler, Fatimî-Şîî propagandasına karşı Sünnî'liğin merkezi durumunda idi.

Elimizdeki ahkâm tefsirlerinin en büyüğü olan Kurtubî'nin Tefsiri, bir yönüyle böylesine yoğun bir ilmî ve siyasî ortamın da bir eseri idi.¹⁶

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Gezer, Arif, a.g.e., s. 12-32

4) KURTUBÎ'NİN İSTİFADE ETTİĞİ ÂLİMLERDEN BAZILARI

Bir şahsiyetin tarihteki yeri ve önemi araştırılırken bizce kendisinden önceki ve sonraki âlimlerle beraber ele alınması gerekir. Bundan dolayı biz önce Kurtubî'nin kendisinden önceki âlimlerle ilmî irtibatından bahsedeceğiz.

Kurtubî'nin bizzat görüştüğü ve kendilerinden ilim aldığı hocaları hakkında, doktora tez çalışmamızda teferruatlı bilgiler verdik.¹⁷ Onları tekrar etmeyi gereksiz gördüğümüz için biz burada, onun tefsirinde istifade ettiği kendi döneminden önceki bazı âlimlerden bahsedeceğiz. Bu arada onlardan aktardığı bazı rivayetlere de dikkat çekeceğiz.

a) Ebu Muhammed b. Ebî Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî (386/996): Kurtubî tefsirinde, İbni Zeyd¹⁸ olarak tanınan bu Malikî fakihine birçok müracaatlarda bulunur.¹⁹

Küçük Malik lakabıyla anılan İbn Ebî Zeyd'in, Malikî Fıkında muteber bir Risâlesi vardır ve Risaletu İbni Ebî Zeyd adıyla meşhur olmuştur. Bunun üzerine yapılmış yirmiden fazla şerhin adları bilinmektedir.²⁰

Kurtubî'nin haberdar olduğu Risaletu İbn Ebi Zeyd'in şerhlerinden biri de Fakih'ul-Malik diye tanınan el-Kadı Ebu Muhammed Abdulvehhab b. Ali el-Bağdadî'ye (422/1031) aittir.²¹ Kurtubî bu şerhten alıntılar yapmaktadır.²²

Kurtubî, '... Kadınlarla güzel geçinin. Eğer onlardan hoşlanmıyorsanız, sabredin. Çünkü hoşlanmadığınız birçok şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir' mealindeki ayeti²³ tefsir ederken, kendilerinden hoşlanılmasa bile kadınlara kat-

¹⁷ Gezer Arif, a.g.e., s. 41-50

¹⁸ İbn Ebî Zeyd, Malikî fakihlerindendir. Küçük Mâlik diye de lakaplanmıştır. En meşhur eseri *Risâle*'sidir. Onun bu Risale'si maliki fıkının en açık ve güzel olanlarındandır. Diğer eserleri: *İsbâtu Kerâmeti'l-Evliyâ, İ'cazu'l-Kur'an, Himâyetu 'Irzi'l-Mü'min, Reddu'l-Hatır mine'l-Vesvâs, er-Reddu ala Ebî Meysereti'l-Mânk, Risâle fi Reddi'l-Mesâil, Şerhu Mes'eleti'l-Habs, el-Akaid fi't-Tevhîd, Kıyamu Ramazan ve'l-İ'tikâf, Kitabu İ'tâi'z-Zekat li'l-Karabe, Kitabu't-Tebvîbu'l-Mustahrac, Kitabu'n-Nevâdir, el-Muhtasar fi'l-Furu'*. (Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Arifîn*, I. 447 ; Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 265 ; Sezgin, M. Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Schrifttums, Arapçaya çev.: Dr. Mahmud Fehmi Hicazî ve arkadaşları)*, 1. Mucelled, 3. Cüz, s. 166 ; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI. 73)

¹⁹ Kurtubî, Tefsir, I. 460; III. 198; V. 98, 300, VII. 63, 211.

²⁰ *Risâle*'nin şarihlerinden bazıları şunlardır: 1. Ebu Bekr Abdullah b. Talha (518/1124 veya 523/1129). [Bu zatın vefat tarihi; Katip Çelebi tarafından 518/1124 olarak verilirken (*Keşfu'z-Zunûn*, I. 841), aynı kitabın zeyli olan *İzâhu'l-Meknûn*'da Bağdatlı İsmail Paşa tarafından 523/1129 olarak verilmektedir. (*İzâhu'l-Meknûn*, I. 557)]. 2. Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. El-Fehhâr el-Cuzâmî (723/1323) [Sezgin, GAS, I. Mucelled, 3. Cüz, s. 168]. 3. Ebu İshak İbrahim b. Abdirrahman b. Ebî Bekr el-Mağribî (V.739/1338) [Bu zat İbn Ebî Yahya el-Malikî adıyla da meşhurdur.(Bağdatlı, *İzah*, s. 557)]. 4. Ebu'l-Haccac Yusuf b. Ömer el-Ceylânî (761/1360) [Sezgin, GAS, a.y.]. 5. el-Kâdî Cemâlüddin Abdullah b. Mikdâd el-Malikî (823/1240). [Bağdatlı, *İzah*, a.y.]. 6. el-Kâdî Ebu Muhammed Abdulvehhab b. Ali el-Bağdâdî Fekihü'l-Mâlikî (422/1031). [Bağdatlı, *Hediyeye*, I. 637]... Malikî Fıkında çok önemli bir yeri olan *Risâletu İbn Ebî Zeyd*' in şerhleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sezgin, GAS, I. Mucelled, 3. Cüz, s. 169-173; Katip Çelebi, *Keşf*, I. 841 ve Bağdatlı, *İzah*, I. 557

²¹ Bağdatlı, *Hediyeye*, I. 637.

²² Kurtubî, Tefsir, III. 197, (Daru'l-Hadîs Baskısı, Bakara Suresi, 236. ayet, 4. fasıl)

²³ Nisa, 4/19.

lanmanın mendup olduğunu ifade eder ve örnek olarak İbn Ebi Zeyd'i gösterir:

"İbnu'l-Arabî demiştir ki, el-Mehdiye şehrinde Ebu'l-Kasım b. Habîb bana anlattı. Onun Ebu'l-Kasım es-Seyyûrî'den, onun ise, Ebu Bekir b. Abdurrahman'dan naklettiğine göre o demişki: *şeyh Ebu Muhammed b. Ebi Zeyd, ilim ve din bakımından yüksek bir mevkide idi fakat geçimsiz bir hanımı vardı. Hanımı ona karşı görevlerini yerine getirmiyor üstelik diliyle de kocasına eziyet ediyordu. Karısı hakkında ona bir takım şeyler söyleniyor ve ona katlandığı için kınanıyordu. O ise şöyle cevap veriyordu: Mal, mülk, bilgi ve sağlık bakımından Allah Teâlâ bana çok nimetlerde bulunmuştur. Bu kadar nimetin yanında bu kadın da belki günahlarıma kefarete olarak bana verilmiştir. Bu bakımdan eğer ondan ayrılacak olursam daha şiddetli bir cezanın başıma gelmesinden korkarım.*"²⁴

b) Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Meğâfirî el-Kâbisî el-Kayrevânî el-Endelüsî (324-403/936-1012): El-Kayrevânî nisbesiyle meşhur olan bu alim; İbnu'l-Kâbisî diye de tanınır. Afrika'da yaşamıştır. Asrının büyük Malikî fakihlerindendir. Hadis hafızı ve Fıkıh usûl âlimi idi. İlim tahsili için doğuya rihlet etmiş, sonra Kayrevân'a geri dönmüş ve orada vefat etmiştir. Salih ve muttaki bir zat idi. Âmâ olmasına rağmen çok sayıda güzel eseri vardır.²⁵

Kurtubî, hem Tefsirinde²⁶ hem de Tezkire'sinde²⁷ 4. asrın büyük maliki âlimlerinden olan Kâbisî'den nakillerde bulunmaktadır. Tefsirinde yaptığı alıntılar genellikle fikhî konulardadır.

Ebu'l-Hasen el-Kayrevani'nin en meşhur çalışması *Telhisu'l-Muvatta'*dır. Bundan dolayı *Mulahhisu'l-Muvatta* diye de meşhur olmuştur. Ebu Said Sahnûn b. Said'in (240/854), Ebu Abdillah Abdurrahman b. El-Kasım el-Mısıri'den (191/807) rivayet ettiği Muvatta'yı telhis etmiş ve bu rivayeti seçmesinin sebebini de şöyle açıklamıştır: "*Bana göre, Muvatta'nın rivayetleri arasında en iyisi ve en önde geleni budur. Çünkü İbn Kasım, İmam Malik ile uzun süre beraberliği bilinmekte ve ayrıca kendisinin sahip olduğu derin ilim, güzel anlayış ve ince takvası ile beraber İmam'a son derece mutabaatı ile de meşhurdur. Aynı zamanda İmam Malik'in dışındakilerden fazla bir rivayet olmaması ile de güven vericidir.*"²⁸

Kurtubî onun "*Şerhu Risaleti İbni Ebi Zeyd*"adlı eserinden de söz etmekte-

²⁴ Kurtubî, Tefsir, V. 104 (Daru'l-Hadîs Baskısı).

²⁵ Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Mümeħhid, Ahkâmu'd-Diyâne, el-Munkizu min Şibhi't-Tevîl, el-Münebbih li'l-Fiten fi Ğavâilil-Fiten, er-Risâletu'l-Mufassala li Ahvâli'l-Mu'allimîn ve'l-Mute'allimîn, el-İ'tikâd, Menâsiki'l-Hacc, ez-Zikr ve'd-Du'a, Keşfu'l-Makâle, Rutebu'l-İlim ve Ahvalu Ehlih, Ehemmiyetu'l-Husun, er-Risâletu'n-Nasriyye, Husnu'z-Zann Billahi Teâlâ, Risâletu Tezkiyeti'l-Şuhûd ve Tecrîhihim, er-Risâle fi'l-Verâ.* Bunların dışında da eserleri vardır. Daha geniş bilgi için bkz. (İbn Ferhun; İbrahim b. Nureddin el-Malikî, *ed-Dîbâcu'l-Mezehheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb* (Thk.: Me'mun b. Muhyiddin el-Cennân), s.296; Sezgin, GAS, 1982-88, I. Mucelled, III. Cüz, s. 176)

²⁶ Kurtubî, Tefsir, II.122 (Bakara Suresi, 173. ayet, 14. fasıl); VII. 63; XVII. 826.

²⁷ Kurtubî, Tezkire, s. 34.

²⁸ Katip Çelebi, Keşf, II. 1908

dir.²⁹ Fakat Kurtubî tarafından Kabisi'ye atfedilen bu eseri bulamadık. Tesbit edebildiğimiz *Risalenin* şerhlerinin hepsi Kabisi'den ve hatta Kurtubî'den sonra yaşamışlardır biri hariç. Zaten Kabisi (403/1012) ile İbn Ebî Zeyd (386/996) arasında *muâsarât*³⁰ da vardır. Birbirleriyle *likaları*³¹ olması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü her ikisi de Kayrevan'lıdır. İbn Ebi Zeyd vefat ettiğinde Kabisi 62 yaşında idi ve kendisi de ondan 17 sene sonra vefat etmiştir.

Müfessirimizin el-Kâbisî'ye ait olduğunu belirttiği Şerhu Risaleti İbn Ebu Zeyd'den Tezkire'sine aldığı bir hadis ilginç olması hasebiyle dikkatimizi çekti ve inceleme ihtiyacı hissettik. Bir örnek olarak seçtiğimiz bu hadisin,³² *ruviye an nebiyyi*³³ şeklinde bir temrîz sîğası³⁴ ile başlamış olması, ilk anda kuvvetli bir hadis olmayabileceği ihtimalini akla getiriyor olsa da elimizdeki hadis musannefâtı içinde araştırdık. Fakat sahîh, hasen, zayıf veya mevzu gibi herhangi bir kayıtle hiçbir yerde bulamadık. Bu ilginç ifadenin bir yanlışlık sonucu kitaba alınmış olabileceği ihtimaline binaen nüsha farklılıklarına da baktık. Nitekim tezkirenin bizim çalışmalarımızda esas aldığımız baskısında³⁵ "*Ruviye ani'n-Nebiyyi enne'l-abde*" şeklinde başlayan bu rivayetin tedavülde olan diğer bir baskısında³⁶ "*Ruviye enne'l-abde*" diye başladığını ve bu ifadenin hadis olarak telakki edilmesini sağlayacak olan "*ani'n Nebiyi*" kısmının düşmüş olduğunu gördük.

Bununla beraber Kurtubî'nin "*Şerhu Risaleti İbn Ebi Zeyd*" adlı eserinde bu ifadeleri hadis olarak zikrettiğini söylediği el-Kabisi'nin nezdinde bu rivayetin durumu acaba ne idi? Bu sorunun cevabı, mezkur esere ulaşamadığı müddetçe maalesef meçhul kalacaktır.

"*Şerhu Risaleti İbn Ebi Zeyd*" adındaki bu eser, anladığımız kadarıyla Müfessir Kurtubî'nin elinde mevcuttur. Çünkü, "*Zekerehu Ebu'l-Hasen el-Kâbisî fi Şerhi Risaleti İbn Ebi Zeyd lehu*"³⁷ diyerek ondan alıntılarda bulunmaktadır.³⁸ Kurtubî'nin dışında kimsenin bahsettiğine rastlayamadığımız bu şerhin, Kurtubî ile Kabisi arasında geçen 250 yıllık zaman boyunca en azından Mağrib uleması

²⁹ Kurtubî, Tezkire, s. 34

³⁰ Muâsarât; ravilerin aynı asırda yaşaması, çağdaş olması anlamında kullanılan bir hadis istilâhıdır. (Geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, Talat; *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 291 ve Uğur, Mucteba; *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 242)

³¹ Lika; Birbirleriyle muasır olan iki ravinin, birbirleriyle görüşüklerini de ifade eden hadis istilâhıdır. (Geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, Talat; *age*, s. 248 ve Uğur Mucteba; *age*, s. 202)

³² Kurtubî, Tezkire, a.y. (Hadis, "İmam Gazalî" başlığı altındadır.)

³³ "Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre..." anlamındadır.

³⁴ Temrîz Sîğası: Hadis rivayet edilirken kullanılan ve hadisin, kendisine izafe edilen kimseden geldiğine kesin olarak delâlet etmeyen meçhul sîgalardır; yurvâ, yuzkeru, yuhkâ, yukâlu, ruviye, zukire ve hukiye gibi. Bu tür hadisler zayıf kabul edilir. (Geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, Talat; *age*, s. 479 ve Uğur Mucteba; *age*, s. 403)

³⁵ Kurtubî, Tezkire, Dâru İhyâi Kütübî'l Arabiyye, Kahire baskısı, t.y.

³⁶ Kurtubî, Tezkire, Daru'l-Fikr, Beyrut baskısı, t.y., s. 33

³⁷ Anlamı: "*Bunu, Ebu'l-Hasen el-Kâbisî kendisine ait Şerhu Risâleti İbn Ebi Zeyd adlı eserde zikretmiştir.*"

³⁸ Kurtubî, Tezkire, s. 34

arasında tedavülde olduğunu anlıyoruz. Bu eser müfessirimiz Kurtubî'nin, kendisinin de Maliki olması hasebiyle olsa gerek, fıkhi konularda müracaat ettiği kaynakları arasındadır. Bazen de az önce belirttiğimiz gibi hadislerde de onu kaynak göstermektedir.

c) İmam Gazalî (500/1011): Kurtubî, kendisinden 166 sene önce vefat etmiş olan İmam Gazalî'nin fikirlerinden ve eserlerinden haberdardır. Bunu, ondan yaptığı alıntılardan anlıyoruz. Bilhassa *Tezkire* adlı kitabında Gazalî'nin fikirlerine başvuran Kurtubî, eser adlarını da vererek ondan nakillerde bulunmakta ve üstelik aktardığı kısımlarda ona karşı tam bir itimat ve teslimiyet hali göstermektedir. Bizi bu fikre götüren şey onun, Gazalî'den yaptığı alıntıları olduğu gibi aktarması ve onu hiç eleştirmemesidir.

Tezkire adlı kitabında "Ölüm Anında Kişinin Yanına Şeytanın ve Önceden Ölmüş Olan Yakınlarının Gelmesi ve Su-i Hatimesinden Korkulanlar Babı"nı işlerken bunu görüyoruz. Kurtubî şu sözleri hadis olarak aktarmaktadır.

"Rasûlullah'dan (s.a.v.) rivayet edildi ki: "Kişi ölüm haline girdiğinde, yanına iki şeytan oturur. Sağındaki babasının sıfatındadır ve şöyle der: 'Ey oğlum ben senin üzerine çok şefkatli idim ve seni çok severdim. Ama şimdi sen, Nasrânî dini üzere ruhunu teslim et. Çünkü o dinlerin en hayırlısıdır.' Soldaki şeytan ise anasının kılığındadır ve ona şöyle der: 'Ey oğlum benim karnım senin için bir sığınak, göğüslerim bir pınar ve kucağım da yumuşacık bir barınak idi. Ama şimdi sen, Yahudî dini üzere ölesin. Çünkü o dinlerin en hayırlısıdır.'"³⁹

Kurtubî'nin rivayet ettiği bu hadisin Ebu'l Hasan el-Kabisî tarafından, "Şerhu Risaleti İbn Ebi Zeyd" adlı eserinde zikredildiğini belirttikten sonra. "Bu hadisi mana olarak, Ebu Hamid el-Gazalî de, *Kitabu Keşfi ulumi'l Ahire*'de⁴⁰ zikreder" der ve bu olayı ve bağlantılı ayetleri⁴¹ anlatan bir sayfa kadar bir kısmı,⁴² Gazalî'den olduğu gibi aktarır.⁴³

Kurtubî'nin, Gazalî'den aktardığı bu uzun kısmı en küçük eleştiriye tabi tutmamasını, onun bu fikirlerine katıldığı şeklinde yorumluyoruz.

Bütün bu değerlendirmeleri Kurtubî'nin *Tezkire* adlı eserine aldığı nakillerden yola çıkarak yapmış bulunuyoruz. Şimdi de Tefsirine aldığı ve Gazalî'yi, ağır hakaretlerle şekilde eleştirdiği bir alıntıya geçelim.

Tezkire adlı kitabında Kurtubî'nin Gazalî'ye, bu dereceye varan teslimiyetine rağmen, diğer yandan tefsirinde, onu *ilhâd* ile suçlayan fikirleri de hiçbir değişiklik yapmadan veya herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan İbn Atiyye'den

³⁹ A.y.

⁴⁰ Gazalî, *Huccetu'l-İslâm* Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî; *ed-Durretu'l-Fâhire fi Keşfi Ulûmi'l-Âhire* (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata).

⁴¹ "(Onlar derler ki): Rabbimiz, bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi saptırma. Bize katından bir rahmet ver. Şüphesiz lütfü keremi en çok olan sensin." (Ali İmran, 3/8).

⁴² Krş. Kurtubî, *Tezkire*, s. 34-35 ile Gazalî, *ed-Durretu'l-Fahire*, s. 25 veya Gazalî, *Mecmuatu'r-Resâil*, s. 511.

⁴³ Alıntı uzun olduğu ve konumuzla da direk alakalı olmadığı için buraya almaya lüzum görmedik.

naklettiğini dikkate aldığımız zaman, bu durumun açıklanmasında bir hayli zorlanıyoruz. Çünkü İbn Atiyye, İmam Gazalî'nin sözleri için,⁴⁴ [*ilhadun indi... yani, bu sözler bana göre ilhaddır, dinden çıkmaktır*] demektedir ve bu görüşlerinden dolayı ona habis diye hakaret etmekte⁴⁵ ve Kurtubî de bu ifadeleri hiçbir yorum yapmadan olduğu gibi eserine aktarmaktadır.⁴⁶

Kurtubî'nin daha yukarıdaki satırlarda Gazalî'den aynen yaptığı nakillerin yanı sıra, onu ilhad ile suçlayan ve ona habis diyerek hakaret eden İbn Atiyye'nin bu sözlerini de aynen tefsirine alabilmesi, bizce onun, eserlerine aldığı alıntılarda çok titiz veya tenkitçi olmadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü her ikisinden de bolca nakillerde bulunmakta, onların eserlerinden kendi eserlerine dercetmekte ve bununla beraber bu iki müelliften birinin diğeri hakkındaki bu ağır ithamları ile ilgili Kurtubî hiçbir yorum, te'vil veya te'lif yapmamaktadır.⁴⁷

5. TARİH VE TABAKAT KİTAPLARINDA KURTUBÎ

Kurtubî'nin kendi döneminden önceki bazı âlimlerden etkilenmesine yönelik yukarıdaki tespitlerimizden sonra şimdi de kendi çağından başlayarak, ondan bahseden veya bahsetmeyen tarih ve tabakât eserlerinden bazılarını inceleyeceğiz.

Ondan bahseden ilk eserleri tespit ederek, onun tarih sahnesinde tanınma ve şöhret bulma sürecini aydınlatmaya çalışacağız.

a) İbn Hallikân (608-681/1231-1282): Meşhur tarihçi İbn Hallikan müellifimiz Kurtubî'nin muasırıdır. Aynı iklimde, yani Mısır'da yaşamıştır. Hatta dönemin hükümdarı Ebu'l-Feth Zahir Baybars'ın çok yakınında bulunmuştur. Sultan, Biladu's-Şam'ın Kadı'l-Kudat'lık görevini ona vermişti.⁴⁸ Dolayısıyla o devrin önemli olaylarına vakıf ve değerli şahsiyetlerinden haberdar idi. Çok değerli ve meşhur eseri "*Vefeyatu'l-A'yan'ı*" böyle bir atmosferde Kahire'de yazmıştı.⁴⁹ Kurtubî'nin vefat yılı olan 671/1273'ten bir sene sonrasına yani 672/1274 yı-

⁴⁴ Gazâlî, *Kitabu'l-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 159-160.

⁴⁵ İbn Atiyye, *Muharraru'l-Vecîz*, IV. 388 (Ahzab Suresi 40. ayetin tefsiri.)

⁴⁶ Kurtubî, *Tefsir*, XIV. 196-7, (Ahzab Suresi 40. ayetin tefsiri.)

⁴⁷ Kurtubî'nin, Gazalî'ye karşı gösterdiği buradaki teslimiyete ve güvene rağmen, İbn Atiyye'den nakille Gazalî'yi *ilhad* ile suçladığını da hatırlatmayı ilmî tarafsızlık adına gerekli görüyoruz. Kurtubî'nin yukarıda verilen satırlardaki Gazalî'ye teslimiyeti ile onu ilhad ile suçlayan İbn Atiyye'ye teslimiyeti bizce birbiriyle ancak şu şekilde bağdaştırılabilir: Kurtubî elindeki yazılı kaynaklardan yoğun bir şekilde ve çoğunlukla eleştirmeden kendi kitabına dercetme özelliğine sahip idi. Bu hususta o kadar ileri bir seviyede idi ki, bu tür tezatlıklara düşebiliyordu. Bu da onun ilmî tenkitçiliğine bizce gölge düşüren bir husustur.

⁴⁸ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir; *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâ'iz-Zemân*, VII. 39-40. *Mukaddime fi'l-Müellif ve Kitabih* başlığı altında. (Elimizdeki baskıda Mukaddime kısmı her nedense 7. Cildin başına konmuş ve cildin diğer konularından ayırd edilebilmesi için olsa gerek Romen rakamları kullanılmıştır. Bab rakamlandırmaları Mukaddime kısmının bittiği yerden itibaren Arapça olarak yapılmaya başlanmıştır.)

⁴⁹ İbn Hallikan, *Vefeyât*, VII. 258.

İna kadar vefat eden bütün "a'yanın"⁵⁰ biyografilerini eserine almış olmasına rağmen Müfessir Kurtubî'den hiç söz etmemektedir.

Biz bu durumu önemsiyoruz. Zira İbn Hallikan'ın bu eserini 672/1274 yılında bitirdiği bilinmektedir. Çünkü bizzat kendisi 672 yılında, Cemaziye'l-Ahır'ın 20'sinde Kahire'de bu eserini tamamladığını ifade etmektedir.⁵¹ Eserine o tarihe kadar vefat etmiş olan a'yan'ı almıştır. Hal böyle olunca, İbn Hallikan için Kurtubî'yle ilgili ancak üç ihtimal söz konusu olabilir.

Birincisi; onu tanıyordur. Eğer tanıyor idiyse, ölümünü duymamış olması ihtimali oldukça zayıftır. Çünkü onun vefatından bir sene sonrasına kadar yazmaya devam etmiştir. Kurtubî'nin yaşadığı Minye şehri de Kahire'ye çok uzak değildir. Üstelik Kahire'ye bağlı olarak idare edilmektedir.

İkincisi; onu tanımıyordur. Bu durum ise, Kurtubî'nin kendi sağlığında, devlet erkânı veya o devir tarihçileri tarafından henüz tanınmıyor olduğunu ispat eder. Bizce bu ikinci ihtimal daha kuvvetlidir.

Üçüncüsü; onu tanıdığı ve vefatını duyduğu halde ondan bahsetmeye gerek duymamış olması. Bu ise onu kitabına alacak kadar önemli görmemiş olması anlamına gelir. Kanımızca bu zayıf bir ihtimaldir.

b) Zehebî (748/1347): Diğer yandan, önemli tarih kitaplarından olan Zehebî'nin "El-İber fi Haberi Men Ğaber" adlı kitabında da Kurtubî'den hiçbir şekilde söz edilmemektedir.⁵² Halbuki bu eserde Müfessir Kurtubî'nin hocası Ebu'l-Abbas (656/1258) hakkında bilgi verilmekte ve onun için "Büyük imamlardan idi." denilmektedir.⁵³

Aynı şekilde mezkur müellifin en meşhur kitabı "Siyeru A'lami'n-Nübelâ'da" Müfessir Kurtubî'nin şeyhi Ebu'l-Abbas'dan söz edildiği halde⁵⁴ kendisi ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Ömer Nasuni Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* adlı kitabının 525. sayfasında, Kurtubî ile ilgili me'hazları (kaynakları) arasında "Kitabu'n-Nübelâ=Zehebî" şeklinde bir not vermektedir. Diğer yandan Zehebî'nin Kurtubî hakkında bilgi verdiğini nakleden fakat bu bilgileri onun hangi eserinde verdiğini belirtmeyen diğer bazı tabakât kitapları da mevcuttur. Davudî ve Suyutî, gibi. Bunlarla beraber, Zehebî'nin *Nübelâ*'sında Müellifimiz Kurtubî ile ilgili bilgi yoktur. Fakat 656 yılında vefat etmiş olan Müfessir Kurtubî'nin hocası ve *el-Müfhim fi Şerhi Sahihi Müslimi* kitabının sahibi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin vefatını, son

⁵⁰ A'yân kelimesi; tanınan ve ileri gelen şahsiyetler anlamındadır.

⁵¹ İbn Hallikan'ın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. age, VII. 11-88.

⁵² Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî; *el-İber fi Haberi men Ğaber* (Thk.: Ebu Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağîûl), III. 322-3 (Kurtubî'nin vefat yılı olan 671 Yılı Olayları kısmı).

⁵³ Zehebî, İber, III. 278.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvud ve Muhammed Naîm el-Arkusûsî), XXIII. 323.

cildinin sonlarında (XXIII. 323) vermektedir.⁵⁵ Diğer yandan, yine Zehebî'ye ait olan ve Zeyilleriyle beraber 764 yılına kadar geçen olayları ve vefeyâtı anlatan *el-İber fi haberi men Ğaber* adlı eserde de, 671 yılı olaylarında Kurtubî'ye ait herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, Tağrıberdî'nin (813-874) *en-Nücûmu'z-Zahire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire* adlı eserinde, 671 Yılı Olayları incelenirken, bu yılda vefat etmiş kişilerin isimleri verildikten sonra, *Zehebî'nin Bu Yılda Vefat Ettiğini Zikrettiği Kişiler* başlığıyla eklediği kısımda da Mufessir Kurtubî'nin ismi geçmemektedir.

Bütün bunlarla beraber Zehebî'nin *Tarihu'l-İslam* adlı eserinin tam baskısında, 671 Yılında Vefat Edenler başlığı altında, 26. sırada İmam Kurtubî'den şu şekilde bahsedildiğini görüyoruz: "26- Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh: el-İmam el-Allame Ebu Abdillâh el-Ensârî el-Hazrecî, el-Kurtubî. İlimde mütefennin ve mütebahhir bir imamdır. Bilgisinin derinliğine ve faziletinin çokluğuna delâlet eden faydalı eserleri vardır. Bu senenin (671 yılının) başlarında, Aşağı Sait bölgesinde Münyetü Benî Hasib şehrinde vefat etti. Onun büyük tefsiri için seferler yapılmaya başlandı. O gerçekten mükemmeldir. el-Esnâ fî'l-Esmâ'l-Husnâ, et-Tezkire adlı iki kitabı ve ayrıca ilimde imamlığına, zekasına ve bilgisinin derinliğine işaret eden diğer bazı eserleri daha vardır."⁵⁶

Tarihu'l-İslam'ın Mısır'daki yazma nüshasını gören Zalat el-Kassabî de 671 Yılı Olayları kısmından İmam Kurtubî ile ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: "İlimde mütebahhir ve mutkîn bir imamdır. Bilgisinin çokluğuna, ilminin ve faziletinin bolluğuna delalet eden faydalı eserleri vardır."⁵⁷

Bu durumda tespit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'den ilk defa bahseden İslam tarihçisi kendisinden 77 sene sonra vefat etmiş olan Zehebî'dir.

c) Safedî (696-764/1297-1363): Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'den söz eden ilk rical kitaplarından biri de kendisinden yaklaşık 100 sene sonra vefat eden Es-Safedî'ye ait "*Kitabu'l-Vâfî bi'l-Vefeyât* adlı eserdir. Es-Safedî Müellifimiz Kurtubî'den "*El-İmam el-Allame Ebu Abdillâh el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî, mütefennin bir imamdır, ilimde mütebahhirdir. Anlayışının derinliğine ve faziletinin çokluğuna delalet eden faydalı tasnifleri vardır*" diye övgüyle bahseder. Onun Mısır'ın güneyindeki Aşağı Sait kısmında Münyetu Benî Hasib şehrinde 671 yılının ilk zamanlarında vefat ettiğini bildirir. Tefsiri ile ilgili olarak "*Kafileler, kervanlar onun tefsiri için yolculuklar yaptılar. Gerçekten o, kendi sahasında çok büyük bir tefsirdir.*" Tefsirinin dışında iki eserinin daha adına verir. "*Kitabu'l-Esmâ fi Şerhi Esmâullahi'l-Hüsna*" ve "*Kitabu't-Tezkire*". Ardından da diğer eserleriyle ilgili şu notu ekler: "*İlimde imamlığına ve çok de-*

⁵⁵ Elimizdeki 23 ciltlik (24. ve 25. ciltler fihristtir) *Nübelâ* baskısı, zaten Kronoloji itibariyle en son 656 yılına kadar vefat eden şahısların biyografilerini vermektedir.

⁵⁶ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 50. Cilt s. 73-74 (68. tabaka).

⁵⁷ Kassabî, Zalat, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, s. 50 (*Tarihu'l-İslam*'ın, Kahire, Daru'l-Kütüb'de, 42. numara ile kayıtlı yazma nüshasından).

rin anlayış sahibi olduğuna delalet eden başka eserleri de vardır.”⁵⁸ Safedî Kurtubî'ye çok önem veriyor olmalı ki onunla ilgili uzun ve ilginç bir olayı da aktarmaktadır: “Bana Üstâd Fethuddin Muhammed b. Seyyidinnas el-Ya'murî (671-734/1272-1333)⁵⁹ bizzat anlattı ve şöyle dedi :

Müfessir Kurtubî ile Şeyh Şihabüddin el-Karafi (682/1283)⁶⁰, beraber Feyyum'a⁶¹ bir yolculukta bulunmuşlar. Her ikisi de kendi dallarında zamanlarının üstadı idiler. Kurtubî tefsir ve hadisde (nakli ilimlerde) Karafi ise ma'kulatta (akli ilimlerde) mütehasıs idi. Feyyum'a vardıklarında konaklayacakları bir mekan aralar. Onlara boş bir ev gösterilir. Oraya yaklaştıklarında adamın biri bunlara der ki : “Efendiler o eve girmeyin. Orası cinlerle doludur.” Bunun üzerine Şeyh Şihabüddün el-Karafi hizmetçiye ‘bu saçmalıklarla alırmayın girin içeriye’der.

Hizmetçi o yeri hazırlayınca kadar Kurtubî ile Karafi şehrin merkez camisine giderler ve bir müddet sonra geri gelip istirahat için o eve yerleşirler. Çok geçmeden evin içinde duvara gömülü bir dolaptan keçi sesleri gelmeye başlar. Bu sesler gittikçe artarak devam eder. Bu durum karşısında Karafi'nin rengi değişir takâtı kesilir ve dona kalır. Biraz sonra dolabın kapısı birden açılır ve oradan bir keçi kafası ortaya çıkar ardından bağırmaya başlar. Bunun üzerine Karafi korkudan olduğu yere yığılıp kalır. Fakat Kurtubî derhal yerinden fırlar, keçinin boynuzlarını yakalar ve euzu besmele çekip meali şu şekilde olan ayeti okumaya başlar: “Allah mı size böyle izin verdi yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz.”⁶²

Kurtubî'nin ve Karafi'nin bu halleri uzun süre devam eder. Nihayet hizmetçi içeri girer elinde bir ip ve bıçak vardır. ‘Onu bana bırakın efendim’ der. Hayvana doğru gider onu dışarı çıkarır, bağlar, yere yatırır ve boğazlar. Kurtubî ile Karafi olanları şaşkınlık içinde izlemektedirler. ‘Nedir bu hal?’ diye sorarlar. Hizmetçi derki: ‘Efendim, siz camiye gittiğinizde bunu bir adamın yanında görmüşüm. Keseriz de yeriz diye ucuz bir paraya satın alıp dolaba kapatmıştım.’

Bunun üzerine Karafi kendine gelir ve şöyle der ‘Allah cezanı versin! Söyleseydin ya! Az daha aklımızı kaçıracaktık.’⁶³

İ
S
T
E
M
14/2009

⁵⁸ Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek; *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II. 122, No: 470.

⁵⁹ Muhammed b. Seyyidinnas el-Ya'murî, Şafii Mezhebinde müctehid idi (Karaman, *İctihâd*, s. 98). Ya'mur, Kenane'de bir yer adıdır. (İbn Seyyidinnas hk. daha geniş bilgi için bkz. Safedî, Vâfi, I. 289-311; İbn Seyyidinnas, Ebu'l-Feth Muhammed el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzi ve's-Şemâil*, s. 21-34).

⁶⁰ Müfessir Kurtubî'nin arkadaşı olduğu anlaşılan Şihabuddin Ahmed b. İdris el-Karafi de (682/1283) Maliki Mezhebinde Müctehid fi'l-Mezheb idi (Karaman, *İctihâd*, s. 196). Bu müellife ait 4 ciltlik *el-Furuk* adlı kitap elimizde mevcuttur. Fakat bu eserde de Kurtubî'ye ait herhangi bir bilgi veya atf bulunmamaktadır. Usulu'l-Fikh imamı olan ve Salihîyye Medresesinde, İmam Subki'nin vefatı üzerine ondan boşalan müderrislik makamına tayin edilen bu müellif hk. daha geniş bilgi için bkz. Safedî, Vâfi, VI.233, No: 2708.

⁶¹ Feyyum; Mısır'ın batısında bir vilayettir. Fustat'a 4 günlük mesafededir. (Mu'cemu'l-Buldân, IV. 325, No: 9342)

⁶² Yunus, 10/59.

⁶³ Safedî, Vâfi, II. 122-3.

Mufessir Kurtubî'ye geniş sayılabilecek şekilde bir sayfalık yer ayıran Safedî onun şeyhi Ebu'l-Abbas'ı da tanıtmakta ve onun hakkında da değişik ve ilginç bilgiler vermektedir.

d) İbn Kesîr (774/1372): Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî ed-Dimaşkî, meşhur eseri, "el-Bidaye ve'n-Nihaye"de, müellifimizin hocası muhaddis Ebu'l-Abbas'ı "İskenderiye'nin Müderrisi" diye tanıtırken⁶⁴ mufessir Kurtubî ile ilgili bilgi vermemektedir.⁶⁵

Bununla beraber İbn Kesîr, meşhur tefsiri *Tefsiru Kur'ani'l-'Azîm*de, Kurtubî'den bir çok nakillerde bulunmaktadır.⁶⁶

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifimiz Kurtubî'den rivayet eden ilk mufessir İbn Kesîr'dir.

e) Onuncu Asır ve Sonrası Tabakât Kitapları: Onuncu asır ve sonrasında yazılan tabakât kitaplarının hemen hepsinde Kurtubî ile ilgili bilgi bulabilmek artık olağan hale gelmiştir.⁶⁷ Fakat bunların büyük çoğunluğu Zehebî'den naklen bilgi vermektedirler. Suyûtî (911/1505)⁶⁸ ve Davudî'de (945/4538) olduğu gibi⁶⁹.

Bununla beraber ondan bahsetmeyen tabakât kitapları da yok değildir. Tağrıberdî'nin *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l Kahire* adlı eseri gibi⁷⁰.

SONUÇ

Mufessir Kurtubî, daha önce Endülüs Emevî Devleti'ne başkentlik yapmış olan Kurtuba'da yetişmiş, 40 yaşlarına kadar burada kalmış fakat bu şehrin 633/1234 yılında işgal edilmesi üzerine oradan ayrılıp doğuya doğru hicret etmiş, İskenderiye gibi bazı ilim merkezlerini dolaşmış, şeyhi Ebu'l-Abbas dâhil olmak üzere oralardaki âlimlerden de ilim almış, nihayet Mısır'ın güneyindeki

⁶⁴ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b.Ömer el-Kuraşî ed-Dimaşkî; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII. 226.

⁶⁵ İbn Kesîr, age. XIII. 278 (Kurtubî'nin vefat yılı olan 671 Yılı Olayları incelenirken).

⁶⁶ İbn Kesîr, *Tefsiru Kur'ani'l-'Azîm*, I. 89, 127, 164-175 gibi (Bakara Suresi, 30. 62. ve 102. ayetlerin tefsirinde). Geniş bilgi için bkz. Eryarsoy, Beşir, *İmam Kurtubî, Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve Tesiri, (El-Cami' Tercüme Mukaddimesi)* s.162.

⁶⁷ Kurtubî hakkında bilgi veren kaynaklardan bazıları şunlardır: İbn Ferhun, *Dibâc*, s. 406; Davudî, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, II. 65; Dimaşkî, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Askerî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb* (Thk.: Abdulkadir el-Arnâvud, Mahmud el-Arnâvud), VII. 584; Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilemsânî, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelûs*, II. 210; Makrizî, Takiyyuddin, *Kitabu'l-Mukaffa'l-Kebîr* (Thk.: Muhammed el-Ya'levî), V. 147, N. 1685; Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir,

Tabakâtu'l-Mufessirîn, s. 79; Kehhâle, Mu'cemu'l-Muellifin, VIII. 239; Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kamusu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, V. 322; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Arifin*, I-II, II. 129; Goldziher, Ignaz, s.147; El (The Encyclopaedia of İslam), V. 512-3; Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, II. 523-525; Huseyin ez-Zehebî, Muhammed, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, II. 457-463; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, II. 116-128; Kassabî, Mahmud Zalat, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, s. 6-30; Gezer, Arif, *Kurtubî'nin Hadis İlimindeki Yeri*, 34-65; Eryarsoy, I. 1-182; Altıkulaç, Tayyar, *Kurtubî Maddesi*; DİA, XXVI. 455; İhan, İhsan, *Kurtubî Tefsirinde Kıraat Olgusu*, 1-21.

⁶⁸ Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s.79

⁶⁹ Davudî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, II. 70

⁷⁰ Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire*, VI. 240 (Kurtubî'nin vefat yılı olan 671 Yılı Olayları incelenirken).

Münyetü Benî Hasîb şehrine yerleşmiş ve vefatına kadar 37 yıl boyunca orada kalmıştır.

Bu son yerleşim yerinde ise, daha ziyade kitap te'lifi ile iştigal etmiş, büyük şehirlerden ve idare merkezlerinden uzak durmuş, sultanlara ve diğer idarecilere yakın olmayı arzu etmemiş, kendi halinde ve zahidâne bir muhacir hayatı yaşamayı tercih etmiştir... Bütün bu sebeplerle müellifimiz Kurtubî kendi döneminde pek tanınmamıştır.

671/1273 yılında vefat eden müfessir Kurtubî'den ilk bahseden tarihçiler tespit edebildiğimiz kadarıyla Zehebî (748/1347) ve Safedî' dir (764/1363). Onlardan sonra İbn Kesîr (774/1372), kendisine ait tarih kitabında ona yer vermese bile tefsirinde ondan nakillerde bulunmuştur.

Daha sonraları ise gittikçe tanınmaya başlayan Kurtubî, vefatından yaklaşık iki buçuk asır sonra şöhret bulmuş ve hemen bütün tarih kitaplarında kendisinden ve tefsiri başta olmak üzere eserlerinden bahsedilmeye başlanmıştır. Bizce bunun temel sebebi yazmış olduğu tefsirin çok beğenilmesi ve git gide şöhret bulmasıdır.

Kendi zamanında çok meşhur ve etkili olan fakat sonraları unutulup giden binlerce şahsiyetin aksine, Kurtubî'nin her geçen yüz yıl daha fazla şöhret bulması, hiç şüphesiz kendisinden istifade edilen eserler bırakmış olmasının bereketiyedir. Bu konu ile ilgili hadisi nebevinin⁷¹ müjdesine erişmiş olması dileğiyle biz de onu ve ismi geçen diğer âlimlerimizi, bu çalışmamızın sonunda minnet ve rahmetle yâd ediyoruz.

Kaynaklar:

- » Altıkulaç, Tayyar, "Kurtubî", DİA, XXVI. 455.
- » Bağdatlı, İsmail Paşa; *Hediyetü'l-Ârifin*, I-II, (Keşfu'z-Zunûn'a 5. ve 6. ciltler olarak ilâve edilmiştir.), Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990; *İzâhu'l-Meknûn*, I-II, (Keşfu'z-Zunûn'a 3. ve 4. ciltler olarak ilâve edilmiştir.), Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990.
- » Belâzûrî, el-İmâm Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b Câbir; *Futûhu'l-Buldân*, (Thk.: Abdullah Üneys et-Tabbâ'), Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrut, 1407/1987.
- » Bilmen, Ömer Nasuhî; *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, Bilmen Yay., İst., 1974.
- » Brockelmann, Carl; *Tarihü't-Edebi'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Litteratur, Arapçaya çev.: Mahmud Fehmi Hicâzî, I-IX, el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmme, Kahire, 1993.*
- » Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. el-Muğîre b. Berdizbeh; *Sahîhu'l-Buharî (Thk.: Mustafa Dîb el-Buğâ), I-VI+I, Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1414/1993; I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).*
- » Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Diyanet Yayınları, Ank. 1988.
- » Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Umer, *es-Sunen*, (Tlk.: *et-Ta'liku'l-Muğnî ala'd-Dârekutnî*, Muhammed Şemsulhak b. Emir el-Azîmâbâdî), I-IV, Daru'l-Mehasin, Kahire, t.y.
- » Dârimî: Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behram b. Abdissamed et-Temîmî es-Semerkandî; *es-Sunen*, I-II, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

İ
S
T
E
M
14/2009

⁷¹ Hadis şu şekildedir: "Şüphesiz ki bir mü'minin şu amelleri kendisi öldükten sonra dahi amellerine katılacaktır: Öğrendiği ve yaydığı (neşrettiği) ilim, bıraktığı salih evlat, miras olarak bıraktığı kitap, kendisi hayatta ve sıhhatte iken kendi parasıyla yaptırdığı cami, yolcular için yaptırdığı konak ve akittiği su. Bütün bunlar kendisi öldükten sonra dahi ameline eklenecektir." Darimî, Sünen, Mukaddime 20, No: 242.

- » Dâvûdî, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed; *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, I-II, Daru Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, t.y.
- » Dimaşkî, Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Askerî el-Hanbelî; *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb* (Thk.: Abdulkadir el-Arnâvud, Mahmud el-Arnâvud), I-X, Daru İbn Ke-sîr, Beyrut, 1406/1986.
- » Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistanî; *Sunenu Ebî Davud*, I-II+I, Muessesetu'l-Kutubi's-Sakâfe, Beyrut, 1409/1988 ; I-V, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- » Eryarsoy, Beşir, *İmam Kurtubî, Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve Tesiri, (El-Cami' Tercümesi, Mu-kaddime)*, Buruc Yay., 2005, İst.
- » Gazâlî, Huccetu'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî; *ed-Durretu'l-Fâhire fi Keşfi Ulûmi'l-Âhire* (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), Muessesetu'l-Kitâbi's-Sakâfiyye, Beyrut, 1992; *Kitabu'l-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988; *Mec-mû'atu'r-Resâilil-İmâm el-Gazâlî* (İşraf: Mektebetu'l-Buhûs ve'd-Dirasât), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.
- » Gezer, Arif, *Kurtubî'nin Hadis İlimindeki Yeri*, Ank. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, (Basılmamış Doktora Tezi)
- » Hamevî, Şihâbuddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh; *Mu'cemu'l-Buldân*, I-IV+II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- » Huseyin ez-Zehebî, Muhammed, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, 2. Baskı, I-III, Kahire, 1976.
- » İbn Asâkir, el-Hafız Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh eş-Şafîî; *Tarîhu Medîneti Dimeşk* (Thk.: Muhibbuddin Ebu Saîd Ömer b. Gurâme el-Amrevî), I-LX (Devam ediyor.), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995-1418/1997
- » İbn Atiyye, el-Kadı Muhammed Abdülhakk b. Galib el-Endulusî, *el-Muharraru'l-Vecîz* (Thk.: Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed), I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- » İbn el-İrâkî, Veliyyuddin Ebu Zur'â Ahmed b. Abdîrrahim b. el-Huseyn; *ez-Zeyl ala'l-İber fi Haberî men Ğaber* (Thk.: Salih Mehdî Abbas), I-III, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1409/1989.
- » İbn Enes, Malik, *el-Muvatta'*, (Thk.: Muhammed Fuad Abdülbakî), I-II, Daru'l-Hadîs, Kahire, t.y.; Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- » İbn Ferhun; İbrahim b. Nureddin el-Malikî, *ed-Dibâcu'l-Mezehheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb* (Thk.: Me'mun b. Muhyiddin el-Cennân), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.
- » İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir; *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1968.
- » İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed; *el-Musned*, I-X+II, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1411/1991; I-VI, Çağrı Yay, İst, 1992(Daru Sahnun tıpkı basım).
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b.Ömer el-Kuraşî ed-Dimaşkî; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3. Baskı, I-XIII+I (7 mücellid + 1), Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I-IV, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- » İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid; *es-Sunen*, I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.; Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- » İbn Seyyidinnas, Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Ya'murî; *Uyûnu'l-Eser fi Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil*, I-II, Mektebetu'd-Dâri't-Turâs, Medine, 1992; *en-Nefhu's-Şezzi fi Şerhi Cami'it-Tirmizî* (Thk.: Ahmed Mâbed Abdülkerim), I-II, Daru'l-Âsime, Riyad, 1988.
- » İbn Tağrıberdî, Cemaluddin Ebu'l-Mehasin Yusuf b. el-Atabekî; *en-Nucûmi'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır Kültür Bakanlığı Yay., Kahire, 1972.
- » İlhan, İhsan, *Kurtubî Tefsirinde Kıraat Olgusu*, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (Basılmamış Doktora Tezi).
- » Karafî, Şihâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs; *el-Furuk* (Fihristlendiren: Üstâz Dr. Muhammed Ravvas Kal'acî), I-IV, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- » Karaman, Hayreddin; *İslam Hukukunda İctihad*, DİB Yay., Ank., 1985; İslam Hukuk Tarihi, Nesil Yay. İst. t.y.
- » Kassabî, Dr. Mahmud Zalat; *el-Kurtubî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Daru'l-Ensâr, Kahire, 1399/1979.
- » Kâtip Çelebî; *Keşfu'z-Zunûn*, I-VI, (Bağdatlı İsmail Paşa'nın; İzâhu'l-Meknûn ve Hediyyetu'l-Ârifin adlı eserleriyle beraber basım) Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990.
- » Kehhâle, Ömer Rıza; *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I-XV, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- » Koçyiğit, Talat; *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ank. 1992.

- » Kurt, Ali Vafî; *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yay. İst. 1998.
- » Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el- Ensarî el-Hazrecî el-Endulusî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammâna mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkan*, I-XX+II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, (Tercümesi: M. Beşir Eryarsoy, I-XIX, Buruc Yay., İst., 1997-2003); *el-İ'lâm bimâ fi Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâm ve İzhâru Mehâsini Dîni'l-İslâm ve İsbâtu Nübuvveti Nebiyyinâ Muhammed Aleyhi's-Salâtu ve's-Selâm* (Thk.: Ahmed Hicâzî es-Saka), Daru't-Turâsî'l-Arabî, Kahire, 1398/1978; *et-Tezkire fi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umuri'l-Ahireti* (Thk.: Tâhâ Abdurraûf Sa'd), Daru lhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, ty.
- » Kurtubî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim, *el-Mufhim limâ Uşkile min Telhîsi Kitabi Muslim*, I-VII, Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1417/1996.
- » Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilemsânî; *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endulus*, Dâru Sadır, 2. Baskı, Beyrut, 1997.
- » Makrizî, Takiyyuddin; *Kitabu'l-Mukaffa'l-Kebîr* (Thk.: Muhammed el-Ya'levî), I-VIII, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1991.
- » Müslim, Ebu'l-Huseyin b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim* (Thk.: Muhammed Fuad Abd-*ulbakî*), I-IV+I, Daru'l -Fikr, Beyrut, 1403/1983 ; I-III, Çağrı Yay., İst. 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- » Özdemir, Mehmet; *Endülüs Müslümanları-1 (Siyasî Tarih)*, TDV Yay., Ank. 1994; *Endülüs Müslümanları-2 (Medeniyet Tarihi)*, TDV Yay., Ank. 1997.
- » Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek; *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXII, Almanya Musteşrikler Cemiyeti İslâmî Neşriyat, CEiesbaden, 1962-91.
- » Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İlmâm el-Kurtubî Şeyhu Eimmeti't-Tefsîr*, Daru'l-Kalem, Dimaşk, 1993.
- » Sezgin, M. Fuad; *Tarîhu't-Turâsî'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Schrifttums, Arapçaya çev.: Dr. Mahmud Fehmi Hicazî ve diğerleri)*, I-VIII, (1. cild, 4 cüz; 2. cild, 5 cüz), Mecmû'âtu'l-Mahtûtâtu'l-Arabiyye, Riyad, 1982-88.
- » Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir; *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- » Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk es-Sulemî; *el-Cami'u's-Sahîh* (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), I-V+I, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. ; I-V, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- » Uğur, Mücteba; *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- » Vensinck, A. J., ve J. P. Mensing, *Concordance (el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî)*, I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1986.
- » Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî; *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvud ve Muhammed Naîm el-Arkusûsî) I-XXIII+II, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990; *el-İber fi Haberî men Ğaber* (Thk.: Ebu Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.; *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, I-LII, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1987.
- » Zirîklî, Hayruddîn; *el-A'lâm Kamusu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, 10. Baskı, I-VIII, Daru'l-İlm lil-Melâyin, Beyrut, 1992.